

Ірина Литвин
(м.Київ)

У статті зроблено огляд наукової історичної літератури, яка розкриває історію Української церкви, в тому числі й Михайлівського Золотоверхого монастиря в XVII – XVIII ст.

В статье сделан обзор научной исторической литературы, которая раскрывает историю Украинской церкви, в том числе и Михайловского Златоверхого монастыря в XVII – XVIII вв.

Сучасна історична література не має у власному доробку монографій чи комплексних досліджень з історії, господарської та культурно-просвітньої діяльності окремих православних святинь Києва, зокрема Михайлівського Золотоверхого монастиря. Основний матеріал з даної тематики міститься в узагальнюючих працях з історії України.

Переосмислення минулого українського православ'я потребує не лише відмови від нав'язаних історичній науці догм, але й змушує нас дбайливо ставитися до її позитивних надбань. Лише за такої умови, а також при глибокому вивченні спадщини науковців різних шкіл і відкривається можливість об'єктивного, на основі принципу історизму, висвітлення суті поставленої проблеми, з'ясування ступеня її дослідженості та чіткого визначення перспектив дальшого наукового пошуку.

Умовно всі праці дослідників з даної проблеми можна поділити на декілька груп. Одну з них складають наукові праці вчених XIX – початку XX ст. Хоча проблема дослідження історії та господарської діяльності православних церков у вітчизняній історіографії утвердилась у другій половині XIX ст., проте різноманітні її аспекти висвітлювалися і в літературі попереднього періоду. Свідченням цього є те, що історія вивчення церковно-вотчинного господарства почалася одразу після секуляризаційної реформи. Роботи київських митрополитів нібито намагалися привернути увагу до минулого благополуччя церкви з метою та надією повернути втрачені позиції [1].

До цього періоду слід віднести й «Историю Малой России», автором якої був відомий історик, археолог, державний діяч Д. Бантиш-Каменський [2]. У цьому, за словами вченого, першому детальному описі «Малороссии на отечественном языке» [3], значну увагу приділено й висвітленню історії православних церков в Україні. В основу своєї капітальної праці Д. Бантиш-Каменський поряд з свідченнями літописців

поклав архівні джерела. Правда, сучасні дослідники творчості вченого сходяться на тому, що він не завжди критично їх використовував [4]. «История Малой России» позитивно вплинула на подальший розвиток вітчизняної історіографії, започаткувавши по суті наукове вивчення історії України та інститутів православної церкви. Попри всю свою суб'єктивність, наявність фактичних помилок, вона продовжує представляти великий інтерес для сучасних науковців.

З початку 20-х рр. XIX ст. активну наукову роботу в м. Києві розпочав митрополит Є. Болховітін. Він опублікував перші історико-топографічні описи найвідоміших Київських пам'яток – Софіївського собору, Києво-Печерської Лаври [5]. Праці київського митрополита Є. Болховітінова були присвячені не лише опису монастирів, дослідник багато уваги приділив вивченню біографій церковних ієрархів та історії церковних споруд. Його праці носили переважно описовий характер, без критичного погляду на проблеми [6].

В першій половині XIX ст. у Києві працювала ціла плеяда вчених аматорів, дослідження яких не втратили свого значення і дотепер. Серед них М. Закревський («Описание Киева») та С. Крижанівський, які першими науково описали мозаїки Михайлівської церкви, М. Максимович, І. Фундуклей та інші [7].

На середину XIX ст. в Україні виразно окреслилися і сформувалися два центри історіографії української церкви. Ними стали Київ та Львів. У Києві церковні історики згурпувалися навколо Київської Духовної Академії, а світські – навколо університету Св. Володимира. У Львові церковна історіографія розвивалася в рамках греко-католицької церкви, а світська почала дещо пізніше робити свої перші кроки разом із Науковим Товариством імені Т. Г. Шевченка.

Найбільший внесок у вивчення середньовічної історії церкви в Україні зробили київські науковці. Територіальні межі митрополії, її розвиток після поділу на Київську та Московську, виявлення та пояснення відмінностей українського православ'я від великоруського, організація та діяльність братств, монастирів, життя митрополитів, роль козацтва у зміцненні православ'я в Україні, становище православних громад у Речі Посполитій, взаємовідносини українського духовенства з Московською державою – досліджували такі дослідники, як Ф. Терновський, Г. Маркевич, П. Орловський, Н. Корневський, Ф. Тітов, Н. Мухін, О. Петров та інші [8]. Дослідженню церковної історії присвятив свої роботи й перший ректор Київського університету М. Максимович [9].

Криза феодалних стосунків і розвиток буржуазної земельної власності висунули в середині XIX ст. питання про роль церковного майна на одне з найчільніших місць в офіційній історіографії. Дворянські та буржуазні історики намагалися знайти в історичному минулому виправдання майнових

прав духовних конгрегацій. Велике значення приділялося загальній історії Російської православної церкви [10].

Серед розмаїття наукових праць, присвячених історії церкви XVI – XVII ст., особливою значущістю виділяються, на наш погляд, роботи відомих київських вчених С. Голубева, В. Ейнгорна та С. Тарнавського. В основу своїх праць дослідники поклали велику кількість різноманітних документів, котрі стосувалися означеного періоду [11].

На основі виявлених джерел С. Голубев написав ряд праць, в яких намагався якомога повніше відтворити реальну картину боротьби православної церкви за свої права, особливо за часів митрополита Петра Могили [12].

У 1889 р. із друку вийшов перший том «Очерков из истории Малороссии в XVII в.», в якому професор В. Ейнгорн, подавши коротку історію православної церкви в польсько-литовській державі, на широкому політичному та церковному тлі показав зв'язки українського духовенства з російським урядом, довівши їх до 1676 р. Вчений спробував вияснити ставлення гетьмана Б. Хмельницького до церковної проблеми в Україні, висвітлити діяльність духовенства, передусім лівобережного, в суспільно-політичному житті країни, розкрити зміст та характер їхніх стосунків з Московською духовною владою та урядом Росії, особливо після Переяславської угоди 1654 р. [13].

Вивченню суспільно-політичних поглядів українського духовенства в 60 – 70-х роках XVIII ст. присвячені наукові роботи У. Теліченко та О. Діанина [14].

Характерно, що всіх тогочасних істориків об'єднувала одна позиція, з якої розглядалася українська церква як органічна, невід'ємна частина єдиної Російської (Руської) православної церкви, котра на певному історичному відтинку в силу обставин була відірвана від Москви, від її церкви-матері. Тому приєднання Київської митрополії до Московської патріархії і ті зміни, що відбувалися внаслідок цього, були, на їх погляд, цілком природними і необхідними.

Важко переоцінити науковий доробок М. Грушевського. Будучи головним представником народницького напрямку у вітчизняній історіографії, він особливу увагу приділяв вивченню культурної спадщини українського народу. Одним із основних факторів етнічного існування української нації Грушевський вбачав православ'я. Саме тому в своїх працях вчений досить вичерпно опрацював історію православної церкви. Зокрема, в «Історії України-Руси» цій тематиці він присвятив біля тисячі сторінок загалом [15]. Звичайно, не з усіма його висновками можна погодитися, особливо сьогодні, в умовах вільного доступу до документів та їхнього оприлюднення. Попри все, наукова спадщина славетного вченого, його літературний доробок продовжують відігравати велику роль у складному процесі формування національної свідомості українського народу.

З появою на початку 60-х рр. XIX ст. періодичних видань, таких як «Труды Киевской духовной академии», «Киевские епархиальные ведомости», «Полтавские епархиальные ведомости», «Черниговские епархиальные известия», з'являються роботи з історії церкви, зокрема монастирів, публікація яких продовжується до початку XX ст.

Крім українських науковців, над вивченням усіх аспектів минулого Київської митрополії в рамках історії Руської православної церкви успішно працювали російські дослідники А. Гаврилов, Ф. Гумілевський, М. Булгаков, В. Харламович, а також С. Соловійов, В. Ключевський та багато інших вчених. Вони розглядали у своїх наукових працях різноманітні питання церковного життя митрополії, починаючи від її заснування і закінчуючи сучасним для них періодом. Київська митрополії для них була споконвіків російською, якій доля судила деякий час бути відірваною від її рідної церкви. Тому підпорядкування української православної церкви Московському патріархату та всі наслідки, які випливали з цієї події, ці вчені вважали актом відновлення історичної справедливості, що дозволив повернути в лоно російської церкви раніше втрачені нею єпархії [16].

Велику роль для розуміння історії Лівобережної України XVII – XVIII ст. мають праці А. М. Лазаревського [17]. Він написав близько 400 праць з різних аспектів гетьманського суспільства [18]. Зокрема, вчений піднімає проблему церковно-монастирського землеволодіння й ставлення до нього гетьманської влади. Історик вважає, що «после освобождения Малороссии от польской власти» поземельні акти монастирів не були «упразднены казацкой саблей», їх володіння навіть збільшилися за рахунок перерозподілу власності католицької церкви [19]. О. М. Лазаревський ретельно збирав матеріал, залишив після себе велике зібрання джерел, готував замітки стосовно монастирського господарства першої половини XVIII ст. [20].

Отже, аналіз наукової літератури XVIII – початку XX ст. свідчить про успішний розвиток у цей час церковної історіографії. Над вивченням середньовічної історії української православної церкви працювало широке коло дослідників різних наукових шкіл.

Другу групу наукових публікацій стосовно теми даного дослідження складають роботи вчених радянського періоду. Наявність малої кількості праць пояснюється тим, що правляча партія розглядала церкву як антидержавну структуру. Суспільній свідомості нав'язувалася точка зору про реакційність релігії, про виключно негативну роль церкви в житті народу. Такі погляди стали домінуючими в науковій та популярній літературі [21]. Української церковної історії, як окремого предмету дослідження просто не існувало. Вона без залишку розчинялася або в історії Російської (Руської) православної церкви [22], або в історії «експансії Ватикану на українські землі» [23]. Про богословсько-церковні розвідки, які становлять основу церковно-історичних досліджень, не могло бути ніякої мови.

До небагаточисельних праць, яким притаманні ґрунтовність, український патріотизм, гордість за минуле свого народу, і які охоплювали різноманітні питання церковного, громадського, політичного життя українського суспільства в XVI – XVII ст., належать роботи В. Фаворського, Я. Ісаєвича, З. Хижняк та І. Крип'якевича. Зокрема, В. Фаворський, який належав до когорти вчених українського відродження 20-х рр., спробував визначити роль церкви, братств, місце церковної ієрархії у соціальній та політичній боротьбі свого народу протягом XVI – XVII ст. [24]. Загалом в 20 – 30-х роках XX ст. історію церкви в Україні розглядали фрагментарно [25].

Одночасно з войовничою критикою церкви, виходять фундаментальні дослідження соціально-економічного напрямку, які не втратили своєї цінності до нашого часу [26]. Це був «золотий час» українського краєзнавства [27], коли під керівництвом М. С. Грушевського та його школи вийшли фундаментальні праці по історії міст, сіл та історичних пам'яток.

Робота відомого українського вченого І. Крип'якевича «Богдан Хмельницький» заслуговує на особливу увагу [28]. Незважаючи на жорстку радянську цензуру, дослідник зумів комплексно дослідити політичні, соціальні, економічні зміни в українському суспільстві 1648 – 1657 рр., торкнувся взаємовпливу соціальної боротьби і політики уряду на становище Київської митрополії. І. Крип'якевич чи не вперше у радянській історіографії висловив думку про намагання уряду Б. Хмельницького встановити тісний зв'язок з українським православним духовенством, з церквою для організації нової влади. Вчений спробував науково довести, що заходи гетьмана були спрямовані на захист церковного землеволодіння (на відміну від шляхетського) від селянської стихії. Зрозуміло, що ці тези, які суперечили існуючій концепції провідної ролі селянства у Визвольній війні, логічним завершенням якої мало стати возз'єднання України з Росією, а не утворення власної держави, не отримали подальшого розвитку.

Найкращою узагальнюючою працею західноукраїнських вчених, що висвітлювала культурний процес в Україні від найдавніших часів до 30-х рр. XX ст., була «Історія Української культури» (1937 р.) за редакцією І. Крип'якевича [29].

Разом з тим, середині XVII ст. судилося стати маловивченою сторінкою у радянській вітчизняній історіографії минулого українського православ'я. Сам термін «українська православна церква» був вилучений з наукового обігу і надовго забутий. З появою «Тез про 300-річчя возз'єднання України з Росією» в спеціальній літературі остаточно утвердилася безальтернативна ідея «про возз'єднання України з Росією». Абсолютна більшість наукових праць була спрямована на висвітлення різних аспектів українсько-російських відносин, переповідання відомих фактів боротьби з Річчю Посполитою, історичного значення «возз'єднання України з Росією».

У радянській Україні історико-культурні дослідження гальмувалися, розвивалися однобічно через одержавлення культури, адміністративно-

командне втручання в процеси літературно-мистецького та наукового розвитку, поділ культурних цінностей за ідеологічними критеріями. Але, незважаючи на це, в 1955 – 1956 рр. відновлюється активне дослідження культури України. До 60-х років у радянській історіографії панувало бажання узагальнювати, а не виокремлювати особливості розвитку тих чи інших галузей культури. Тому появу праці М. К. Кагера “Древний Киев” (1962 р.) можна вважати явищем унікальним. Монографія “Древний Киев” представляє собою історико-археологічне дослідження столиці Руської держави – Києва. Задача дослідження обмежена проблемами історії матеріальної культури давнього міста. Питань політичної історії автор торкається лише в тій мірі, яка допоможе зрозуміти проблеми історії матеріальної культури. Серед цих проблем автор особливу увагу приділяє питанням містобудування, будівництва оборонних споруд, виникненню та розвитку князівських, боярських та монастирських дворів-вотчин, зведенню різноманітних монументальних споруд. Не всі з наведених вище питань висвітлені в письмових джерелах, в першу чергу в літописах, тим більш цінним для вивчення проблем історії давньоруського міста є різноманітні пам’ятки матеріальної культури [30].

В книзі доктора архітектури, професора Ю. С. Ассєва “Архитектура древнего Киева” (1982 р.) на основі багаторічних, в тому числі й сучасних, досліджень пам’яток архітектури давнього Києва розповідається про витoki київського церковного будівництва, основні етапи його розвитку, стилістичні особливості історико-архітектурного процесу [31].

Видання “По Україні” Н. Логвина було задумане не тільки як стислий путівник-порадник для тих, хто подорожує по Україні, але й як серія етюдів про українське мистецтво. У кожному з них йдеться про найвизначніші пам’ятки X – XVIII ст., які концентрують в собі культурні досягнення певної доби й розв’язують важливі мистецькі проблеми [32].

Цікавим дослідженням в галузі соціально-економічної, політичної та культурної історії є видання Інституту історії НАН України “История Киева” [33]. В ній досліджується історичне минуле Києва, широко висвітлюється соціально-економічний розвиток міста та культурне життя киян в усі історичні періоди.

До кінця 80-х років XX ст. було захищено кілька докторських і близько 18 кандидатських дисертацій, опубліковано майже 100 монографій і брошур, понад 300 статей. Зокрема, у своїй докторській дисертації М. М. Ткаченко також торкався питання виникнення монастирської власності, становища монастирських селян у середині і другій половині XVII ст. [34].

В 70 – 80-х роках відновлюються дослідження з історії церкви. В російській історіографії з’являються роботи, в яких на перший план висувуються проблеми економічної діяльності церкви, зокрема, монастирів [35]. Особливу увагу звертають на себе також теми, пов’язані з вивченням церковної реформи та секуляризації у XVIII ст.

Одночасно українські історики основну увагу приділили вивченню соціального, політичного й суспільного розвитку Лівобережної України й, звичайно, торкалися проблеми церкви, монастирів та їх селян [36].

Розпочата в середині 80-х років перебудова радянського суспільства не привнесла якісних змін у вивченні історії церкви. Кампанія по підготовці святкування 1000-ліття хрещення Русі сприяла появі великої кількості публікацій в Україні, Білорусії, Росії, де провідні радянські вчені висвітлювали широке коло проблем, пов'язаних з історією православної церкви, визначенням її ролі та місця в культурно-історичному процесі, аналізували її сучасне становище, відносини з соціалістичною державою [37]. Були захищені докторська та ряд кандидатських дисертацій [38].

Отже, огляд наукової літератури радянського періоду засвідчив, що в даний період проблеми життєдіяльності Київської митрополії часів середньовіччя не отримали належного вивчення. Найбільш дослідженими виявилися лише окремі питання діяльності братств, головним чином, в освіті та культурі. Радянська історична наука була відверто антиклерикального спрямування, причому, українського православ'я як окремого об'єкта критики не існувало, оскільки зникло саме поняття «Українська православна церква».

Протилежні позиції з проблем вивчення історії церкви, включаючи й період XVII – XVIII ст., займали зарубіжні дослідники, передусім, представники української діаспори.

Серед них чільне місце посідають роботи І. Огієнка (митрополита Іларіона). У своїх монографіях дослідник висвітлював різні аспекти минулого української церкви, починаючи з часів поширення християнства в Русі-Україні [39].

Велику цінність представляє наукова спадщина професора Д. Дорошенка, який на основі глибокого знання історії народу та церкви подавав власні міркування про роль та значення православ'я в житті українського суспільства, прогнозував перспективи його розвитку на майбутнє [40].

Окремі розділи, присвячені висвітленню історичного минулого Київської митрополії, відводила у своїх наукових публікаціях професор Українського вільного університету в Мюнхені Н. Полонська-Василенко. Вчена намагалася не тільки відтворити події XVI – XVII ст. у житті церкви, але й прагнула знайти їх витоки. Зокрема, вона вважала, що саме Переяславська угода 1654 р. стала першопричиною сумних наслідків для Української православної церкви [41].

Взагалі, тогочасна історія Української православної церкви цікавила багатьох відомих дослідників, політичних та церковних діячів в екзилі. Діяльність П. Могили, відносини двох українських церков, вплив української духовної культури на російську, зміна статусу Київської митрополії, заходи російського самодержавства по уніфікації та денаціоналізації української

православної церкви були постійно в центрі уваги А. Жуковського, Ф. Корчмарика, Т. Коструби, Ю. Мулик-Луцика, Г. Удода та інших [42]. Особливої уваги заслуговують праці О. Лотоцького та І. Власовського [43].

Історія українсько-російських стосунків від XVII до початку XIX ст. стала темою дослідження Зенона Когута. Автор показує становище церкви, аналізує петиції духовенства в Законодавчу Комісію, розкриває дії уряду по реорганізації, секуляризації та русифікації церкви [44].

Попри все, наукові роботи майже всіх зарубіжних вчених відзначаються одним суттєвим недоліком, а саме відсутністю широкої сучасної джерельної бази, основаної на нововиявлених архівних матеріалах. Свої історичні розвідки та висновки вони будували, як правило, виходячи із наявної в науковому обігу літератури, включаючи й документальну.

Із молодого покоління вчених діаспори сьогодні українському загалу стали відомі імена С. Сенік, Б. Гудзяка, О. Субтельного та інших. Висвітлення середньовічної церковної історії в Україні у С.Сенік та Б.Гудзяка подається з позиції греко-католицької церкви, а у О.Субтельного – в контексті загальної історії українського народу [45].

Отже, аналіз групи наукової літератури зарубіжних авторів свідчить, що над вивченням історії української церкви працювало багато зарубіжних дослідників. Вчені справедливо обґрунтовували право на існування української православної церкви. Проте, через брак відповідного історичного матеріалу (радянські архівосховища були закриті для цієї категорії науковців) вони не завжди критично оцінювали ситуацію, що склалася в Київській митрополії у XVI – XVIII ст.

З початку 90-х років у вітчизняній історичній науці окреслився новий період у дослідженні проблеми, який характеризується переосмисленням усталених поглядів української церковної історії.

В умовах становлення демократії у нашій країні інтерес з боку науковців до церковної історії виявився надзвичайно великим. Останнім часом відбувся цілий ряд конференцій, засідань круглих столів, з'явилася низка досліджень, присвячених цій тематиці [46]. Вчені порушують питання давньої історії митрополії (В. Косик), Берестейської унії (В. Іванишин), взаємовідносин українського козацтва з православною церквою (В. Щербак, С. Плохій), з російським патріаршим престолом (В. Мордвінцев), вивчають стан та місце церковної економіки в народному господарстві України (О. Крижанівський) [47]. Здійснюються перші спроби переглянути існуючу концепцію Визвольної війни українського народу XVII ст. В зв'язку з цим дослідники, розглядаючи внутрішню політику уряду Б. Хмельницького, торкалися питання його ставлення до церковного землеволодіння та українського православного духовенства в цілому (В. Смолій, В. Степанков) [48].

Наприкінці 1994 р. в Україні вийшла з друку «Історія церкви та релігійної думки в Україні» у трьох книгах. У перших двох книгах (автор

В. Ульянівський) зроблено спробу системно висвітлити історію церкви в Україні з середини XV – до кінця XVI ст. Третя книга (автори О. Крижанівський, С. Плохій) розкриває церковно-релігійне життя в Україні від Берестейської унії (1596 р.) до середини XIX ст. В роботі аналізуються передумови церковного розколу наприкінці XVI ст., простежується вплив Берестейської унії на церковне та громадське життя України, подається структурна організація католицької та православної церков. Особливу увагу дослідники приділили висвітленню соціально-економічної та культурно-просвітницької діяльності церкви. Дослідження побудоване на широкій документальній основі, представленій матеріалами, що заходяться у вітчизняних та ватиканських архівосховищах [49].

Наприкінці 90-х рр. з'явилися перші спроби ґрунтовно проаналізувати стан сільського господарства та розміри державних податків та повинностей селян в монастирських вотчинах Лівобережної України в XVIII ст. [50].

На наш погляд, сьогодні в Україні визначилося декілька напрямків у вивченні церковної історії: дослідження історії української православної церкви, розвитку релігійної думки в Україні (Київський університет ім. Тараса Шевченка, університет «Києво-Могилянська Академія»); вивчення історії української греко-католицької церкви, її богословської спадщини (Інститут історичних досліджень Львівського державного університету ім. Івана Франка, Інститут історії Церкви Богословської Академії у Львові); українське православ'я та його місце в системі філософських надбань (Інститут філософії НАН України); церква і проблеми державотворення, формування світоглядної ментальності (Інститут національних відносин і політології НАН України) та інші.

Самуил. Краткое описание Киево-Печерской Лавры. – К., 1791; Евгений митр. Описание Киево-Софиевского собора и Киевской иерархии... – К., 1825; Його ж. Описание Киево-Печерской Лавры... – К., 1826; изд 2-е. – К., 1831.

2. Бантыш-Каменский Д. История Малой России от водворения в сей стране славян до уничтожения гетманства. – К., 1993. – 653 с.

3. Там само. – С. 23.

Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – Прага, 1923. – С. 75 – 76.

Болховітінов Є. Вибрані праці з історії Києва. – К., 1995. – 248 с.

6. Там само.

Звід пам'яток історії та культури України: Київ. Енциклопедичне видання. – К., 1999. – 879 с.

Терновский Ф. Петр могила, киевский митрополит // Киевская старина. – 1882. – № 4. – С. 1 – 14; Маркевич Г. Выборное начало в духовенстве в древнерусской, преимущественно юго-западной Церкви до реформы Петра I // Труды Киевской духовной академии. – 1871. – № 8. – С. 225 – 273; Орловский П. Участие запорожских казаков в восстановлении (Иерусалимским патриархом Феофаном) православной южно-русской иерархии в 1620 году // Киевская

старина. – Т. 91. – С. 113 – 141; Корневский Н. Церковные вопросы в Московском Государстве в половине XVII в. и деятельность патриарха Никона. – К., 1912. – 58 с.; Титов Ф. О заграничных монастырях Киевской епархии XVII – XVIII вв. // Труды Киевской Духовной Академии. – 1905. – № 1. – С. 459 – 497; Мухин Н. Киево-Братский училищный монастырь // Труды Киевской Духовной Академии. – 1895. – № 4. – С. 277 – 328; Петров А. «Старая вера» и уния в XVII – XVIII вв. – СПб., 1906.

Максимович М. Собрание сочинений. – К., 1878; Його ж. Киев явился градом великим... – К., 1994

Любимов Г. Историческое обозрение способов содержания христианского духовенства от времен апостольских до XVII – XVIII вв. – К., б.д.; Милютин В. О недвижимых имуществах духовенства в России. – М., 1862. – 456 с.; Знаменский П. В. Законодательство Петра Великого относительно духовенства // Православный собеседник. – Казань, 1863. – № 7. – С. 377 – 414; Його ж. Об отношении гражданской власти к русскому духовенству в XVII и XVIII вв. // Православный собеседник. – Казань, 1865. – Ч.1. – С. 290 – 302; Веденяпин П.Г. Законодательство императрицы Елизаветы Петровны относительно православного духовенства // Православное обозрение. – М., 1865. – № 5. – С. 69 – 117; Горчаков М. О земельных владениях всероссийских митрополитов, патриархов и Св. Синода. – Спб., 1871.

Голубев С. Материалы для истории западнорусской православной Церкви (XVI и XVII ст.) // Труды Киевской Духовной Академии. – 1878. – № 1. – С. 197 – 219.

Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники: В 2-х т. – К., 1883 – 1898; Його ж. Западнорусская церковь при митрополите Петре Могиле // Киевская старина. – 1898. – Т. 60. – С. 1 – 34, 240 – 264, 397 – 420. – Т.61. – С. 26 – 50, 202 – 221, 309 – 356.

Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII в. – М., 1889. – 1104 с.

Теличенко И. Сословные нужды и желания малороссиян в эпоху Екатерининской комиссии. // Киевская старина. – 1890. – Т. 31. – Кн. 11 – 12. – С. 251 – 272, 471 – 493; Дианин А. Малороссийское духовенство во второй половине XVIII века (по пунктам малороссийского духовенства, представленным в Екатерининскую комиссию для составления Нового Уложения) // Труды Киевской Духовной Академии. – 1904. – Т. 2. – С. 589 – 628; – Т. 3. – С. 109 – 159.

Грушевський М. Історія України-Руси: В 10 т. 11 кн. – К., Львів, 1904 – 1936.

Гаврилов А. Отношение патриарха Иоакима к киевской митрополии и киевским ученым в Москве // Странник. – СПб., 1873. – № 7. – С. 3 – 32; № 8. – С. 97 – 137; Гумилевский Ф. История Русской Церкви. – М., 1888; Булгаков М. История Киевской Академии. – СПб., 1843. – 226 с.; Макарий. История Русской церкви: в 12 т. – СПб., 1864 – 1886, 1910; Харлампович К. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. – Казань, 1914. – 878 с.; Соловьев

С. История России с древнейших времен. – М., 1991. – 671 с.; Ключевский В. Западное влияние в России XVII века. – М., 1897. – 87 с.

Лазаревский А.М. По поводу ста лет от смерти графа Ф.Румянцева // Киевская старина. – 1896. – Т.9. – С. 374 – 394; Його ж. Малороссийские посполитые крестьяне 1648–1783 гг. – К., 1908

Ткаченко М. Список праць О. М. Лазаревського і праць про нього // Український археографічний збірник. – 1927. – Вип.. 2. – С. LI–LXXX

Лазаревский А. Акты по истории землевладения в Малороссии (1663 - 1730) // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – 1890. – Кн. 4, Кн. 5. – Отд. III
ІР ЦНБ НАН України ім. Вернадського – Ф. 1. – Д. 57488.

Пащенко В. Політика Радянської держави щодо православної церкви в Україні. 20 – 30 роки XX ст. // Автореф. дис... док. іст. наук. – К., 1993. – С. 1 – 2.

Русское православие. – М., 1987. – 720 с.

Плохий С. Борьба украинского народа с католической экспансией XVI – XVII вв. – Днепропетровск, 1987. – 63 с.

Фаворський В. Церква та національний рух на Україні в XVI – XVII ст. – К., 1929. – 120 с.

Федоренко П. З історії монастирського господарства на Лівобережжі XVII – XVIII ст. // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – Кн. 2. – К., 1927. – С. 103 – 170; Дубровський В. З побуту українських монахів другої половини XVIII ст. – К. – Харків, 1930; Луканенко Г. Україна в 60 – 90-х рр. XVIII ст. – К., 1936; Нечипоренко М. Монастырь-крепостник // Антирелигиозник. – 1939. – № 7.

Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку. – К., 1930; Романовський В. О. До історії бюджетового права Гетьманщини за Кирила Розумовського // Ювілейний збірник на пошану Д.Багалія. – К., 1927. – С. 779 – 785; Його ж. Війна 1735 – 1739 рр. та її наслідки для України // Нариси з соціально-економічної історії України. – Т.1. – К., 1932; Слабченко М. Організація господарства України від Хмельниччини до світової війни: В 3-х т. – К., 1923; Нечипоренко П. Про «порції» та «рації» на Гетьманщині 1725 – 1750 рр. // Записки історико-філологічного відділу УАН. – Т. 20. – К., 1928; Його ж. До характеристики податкової політики уряду Єлизавети // Науковий збірник за рік 1927. – Т. 26. – К., 1927.

Репресоване краєзнавство (20 – 30-ті рр.). – К., 1991.

28. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. – К., 1954. – 563 с.; Його ж. Історія України. – Львів, 1990. – 519 с.

29. Шейко В. Історія культури України: Історіографічний огляд // Сіверянський літопис. – 1999. – № 4. – С. 80 – 89.

Каргер М. К. Древний Киев. – М. – Л., 1961. – Т. 2.

Асеев Ю. С. Архитектура древнего Киева. – К., 1982. – 160 с.

32. Логвин Н. По Україні. – К., 1989.

История Киева: В 3 т., 4 кн. – К., 1982.

Ткаченко Н. М. Очерки по истории крестьян на Левобережной Украине в XVII в. // Дис... док. ист. наук. – К., 1961

Водарский Я. Е. Церковные организации и их крепостные крестьяне XVII – начале XVIII вв. // Историческая география России XII – начало XX вв. – М., 1975. – С. 70 – 96.

Булыгин И. А. Монастырские крестьяне России в первой четверти XVIII в. – М., 1977; Комисаренко А. И. Борьба абсолютистского государства России с духовными собственниками за землю, крестьян и феодальную ренту в 20–60-х гг. XVIII в. // Вопросы аграрной истории Среднего Поволжья (XVII – начало XIX вв.). – Саранск, 1979. – С. 57 – 75; Його ж. Ликвидация земельной собственности феодального духовенства в России (разработка и проведение секуляризационной реформы 1764 г.) // Феодализм в России. – М., 1987. – С. 165 – 171; Його ж. Абсолютистское государство России и духовные земельные собственники в борьбе за землю, крестьян и феодальную ренту // Социально-политическое и правовое положение крестьянства в дореволюционной России. – Воронеж, 1983. – С. 129 – 138.

Гуржий А. И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. Некоторые аспекты социально-экономического и общественно-политического развития. – К., 1988; Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. – К., 1986; Степанков В. С. Аграрна політика Б.Хмельницького (1648 – 1654) // Феодализм на Україні. – К., 1990. – С. 52 – 65; Плохий С. М. До історії формування політики секуляризму на Україні // Секуляризація церковного життя в Україні в епоху гуманізму та Реформації. – К., 1991. – С. 71 – 91; Крижанівський О. П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України XVIII – першій половині XIX ст. – К., 1991; Харишин М. В. Історія підпорядкування Української православної церкви Московському патріархату. – К., 1995;

Спінул О. В. Київський митрополичий дім в кінці XVIII – XIX ст. // Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 1998; Циркова О. А. Православна церква в Україні в кінці XVIII – XIX ст. // Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 1998.

Огієнко І. І. Українська церква. Нариси з історії української православної церкви. – К., 1993; Його ж. Історія українського друкарства. – К., 1994; Його ж. Українська культура. – К., 1992.

Дорошенко Д. Православна церква в минулому й сучасному житті українського народу. – Берлін, 1940; Його ж. Нарис історії України. – Львів., 1991;

Полонська-Василенко Н. В. Українська православна церква після Переяславської угоди. // Релігія в житті українського народу. – Париж – Рим – Мюнхен, 1996. – С. 149 – 156; Її ж. Історія України. – Т. 1 – 2. – К., 1992;

Корчмарик Ф. Духовні впливи Києва на Московщину в добу Гетьманської України. – Нью-Йорк, 1964; Коструба Т. Як Москва нищила Українську церкву. – Торонто, 1961; Мулик-Луцик Ю. Нариси історії Української православної

церкви. – Вінніпег, 1963; Удод Г. Приєднання Української православної церкви до Московського патріархату 1686 р. – Вінніпег, 1972.

Лотоцький О. Автокефалія. – Варшава, 1935 – 1938 рр.; Власовський І. Нарис історії Української православної церкви. – Нью-Йорк, 1977.

Когут Зенон. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманства 1760 – 1830. – К., 1996.

Сеник С. Українська Церква в XVII ст. // Ковчег. – Львів, 1993. – Ч.1. – С. 23 – 66; Гудзяк Б. Історія відокремлення: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії // Ковчег. – Львів, 1993. – Ч.1. – С. 1 – 22; Субтельний О. Україна: історія. – К., 1991. – 512 с.

Історія релігії в Україні. Тези повідомлень II круглого столу. – Львів, 1992; Матеріали VI Всеукраїнської конференції з історичного краєзнавства. – Луцьк, 1993; Нуково-релігійна конференція «Українське православ'я – історія, сучасність, перспективи». – К., 1993; Наукова конференція «Українська національна ідея і церква». – К., 1993; Міжнародна науково-практична конференція «Волинь і волинське зарубіжжя». – Луцьк, 1994.

Косик В. Про шляхи розвитку церкви в Україні і Росії (XI – XVI ст.) // УІЖ. – 1993. – № 4 – 6. – С. 70 – 79; Іванишин В. Українська церква і процес національного відродження // Бібліотека журналу «Пам'ятки України». Кн. 2. Українське відродження і національна церква. – К., 1990. – С. 23 – 62; Щербак В. Козацтво і православ'я // Київська старовина. – 1993. – № 5. – С. 71 – 77; Кушнарєва М., Мордвинцев В. Опальный патриарх. – К., 1992. – 80 с.; Крижанівський О. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.). – К., 1991. – 127 с.

Степанков В.С. Аграрна політика Б.Хмельницького (1648 – 1654) // Феодалізм на Україні. – К., 1990. – С. 52 – 65; Смолій В., Степанков В. У пошуках нової концепції історії визвольної війни українського народу XVII ст.. – К., 1992; Вони ж. Б.Хмельницький: соціально-політичний портрет. – К., 1993.

Ульяновський В., Крижанівський О., Плохій С. Історія церкви та релігійної думки в Україні. Навчальний посібник: У 3-х кн. Кн. 1. Середина XV – кінець XVI ст.; - Кн. 2. Середина XV – кінець XVI ст.; Кн. 3. Кінець XVI – середина XIX ст. – К., 1994.

Мордвинцев В. М. Сельское хозяйство в монастырских вотчинах Левобережной Украины в XVIII в. – К., 1998. – 46 с.; Його ж. Государственные налоги и повинности монастырских селян Левобережной Украины в XVIII в. – К., 1998. – 184 с.